

Институција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века

Апстракт: *Кафана се кроз модерну историју Србије и Београда показала као једна од најважнијих друштвених институција. У кафанама Београда XIX и XX века развиле су се прве политичке странке, прве новине, први обриси цивилног друштва, одигране су прве позоришне представе и приказане прве биоскопске пројекције. Циљ овог рада је да покаже да је институција кафане огледало буђења српске модерности, односно да је она репрезент јавног живота Београђана током XIX и XX века. У првом делу ће се разматрати појава кафе и кафана на Балкану и покушати да се оствари увид у представе о Београду XIX века које су имали страни и домаћи путописци. Други део ће се бавити друштвеним функцијама кафане, па ћемо објаснити које су то политичке, економске, културне и социјеталне функције које је она имала. Закључак је да кафана није само место порока и хедонизма, већ место где се „родило“ модерно српско друштво.*

Кључне речи: *Кафана, друштвена историја, Београд, Србија, модерност, друштвене функције, друштвена институција.*

Увод

Проучавајући друштвену историју Србије, истраживачи се налазе пред непрегледним морем извора, институција, процеса и догађаја који заједнички пружају слику о друштвеној збиљи одређеног времена. Ако бисмо морали да издвојимо само једну институцију која пружа обиље информација о друштвеним активностима и чије истраживање представља најбоље средство откривања суштине друштвеног живота у Србији, то би морала бити институција кафане. Како су кафане својевремено биле „урбани феномен“, логично је да своју пажњу

1 E-mail: uros_ziv@yahoo.com.

усмеримо на урбане центре. Имајући у виду чињеницу да се прве кафане у Србији јављају већ у XVI, али да своју посебност и свој статус друштвене институције стичу тек у XIX веку, жижу нашег истраживања чиниће кафане практично јединог урбаног средишта Србије у времену доласка модерности и развоја друштвених институција у Срба, а то је Београд. О важности кафана за историју Београда и уопште за развој српског „јавног мњења“ не може се закључити само на основу савремених извора, попут описа Београда у путописима страних и српских посленика (Ота Пирха, Вилијема Дентона, Вилхелма Рунгеа, Феликса Каница, као и Јоакима Вујића, Сретена Л. Поповића, Ђорђа Малетића, Косте Н. Христића и др.), већ се мора обратити пажња и на дела српских књижевника, попут Бранислава Нушића, Јована Јовановића Змаја, Ђуре Јакшића, као и историчара и других истраживача прошлости српског друштва (Дубравке Стојановић, Александра Фотића, Видоја Голубовића, Сретена Вујовића, Дивне Ђукић Замоло и др.).

Кафане као јавни простор

Наведени аутори истраживали су институцију кафане са различитих аспеката – историографског, социолошког, етнографског, антрополошког, архитектонског, али су сви дошли до истог закључка, да је кафана једна од најзначајнијих друштвених институција Београда од почетка модернизације у XIX веку. Тако Дивна Ђукић Замоло констатује: „Српске кафане отворене после Другог српског устанка дуго су биле једина места где су се Срби могли окупљати, чиме почиње њихова улога у друштвеном животу“.² Дубравка Стојановић недвосмислено тврди да: „Уз све признање наведеним институцијама цивилног друштва, ипак су хронолошки, али и по значају, прве установе „новог друштва“ биле кафане“;³ док Нушић говори: „То је, што су уствари кафане наше пре рата биле једини израз нашег јавног живота те сетити се тих кафана, значи дати драгоцен прилог тога живота у полупрошлости“.⁴

Требало би посебно обратити пажњу на ову Нушићеву тврдњу, јер она оцртава суштину вредности кафана у друштвеном животу људи уопште, и јасно осликава и лоцира време и разлоге што кафане постају институције од највећег значаја. Тако нам Нушић подвлачи да су кафане „једини израз нашег јавног живота“, недвосмислено дефинишући да је управо то време у којем се јасно одваја јавно од приватног, у којем се

2 Дивна Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду* (Београд: Музеј града Београда, 1998), 175.

3 Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт – Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* (Београд: Чигоја штампа, 2009), 265.

4 Бранислав Нушић, *Из полупрошлости* (Београд: Геца Кон, 1935), 128-129.

разликују држава и друштво, у којем у Србију долазе либералне идеје поникле у Француској револуцији, у којем кафана добија своје место међу друштвеним институцијама, доносећи не само нове форуме за јавну расправу, већ и нове идеје, нове начине понашања и нову традицију друштвеног ангажмана. Истраживања Александара Фотића о појави и конзумацији кафе и дувана (као услову *sine qua non* појаве кафана) довела су га до закључка да

„Међу новим стимулусима, кафа и дуван су изазивали највише оспоравања [...] И то не због својих хемијских састава него искључиво због ремећења устаљених друштвених норми понашања [...] Друга важна последица огледа се у новој организацији јавног и приватног простора. Уз то, [...] настају нови обичаји, и у јавној и у приватној сфери“.⁵

Историја кафе и кафане

Иако је кафана свој особени друштвени значај у Србији добила, превасходно, у XIX веку, то не значи да таква или бар слична врста објеката није постојала и раније. Још у антици постојале су крчме у којима се служило пиће и храна, те места која су путницима пружале смештај и храну. У средњем веку Византинци су преузели грчке ксенодохионе,⁶ док су при манастирима постојале пандохије.⁷ Српски средњовековни извори такође познају овакве установе, па је тако у Душановом законнику записано (Шишатовачки препис, чл. 107) „Градовима да не буде приселице,⁸ него ко дође, да доходи гостионичару,⁹ да му преда коња и пртљаг сав да га гостионичар сачува у целости. И кад дође онај гост, да му гостионичар преда све што од њега буде примио. Ако ли му буде што пропало, све да му плати“.¹⁰

Са доласком Турака на Балканско полуострво долазе и источњачки обичаји и установе, пре свега каравансараји¹¹ и ханови¹². Поред

5 Александар Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана,“ у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, прир. А. Фотић*, 262-263 (Београд: Clio, 2005).

6 Видоје Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда,“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 994.

7 Ibid., 995.

8 Приселица (приселіца) – право властеле на бесплатно издржавање тамо где привремено бораве или обавеза надокнаде штете нанете од стране разбојника или лопова.

9 У оригиналу стоји реч „стањанин“ (станіанін) – гостионичар или станодавац.

10 *Законик Цара Стефана Душана*, књига III (Београд: САНУ, 1997).

11 Велико свратиште на друмовима и у насељима за смештај путника, стоке и робе (Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 994).

12 Скромније грађевине од каравансараја, такође грађени поред друмова и у насељима. (Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 4).

каравансараја и ханова у Београду су се могле наћи ашчинице,¹³ механе¹⁴ и кафане¹⁵. Дивна Ђукић Замоло указује да је у Београду постојало шест каравансараја и то: Пири Мехмед-пашин (1521/23), Сулејмана Величанственог (1543), Мехмед-паше Јахјапаше (1543/48), Тујган-пашин (1553), Мехмед-паше Соколовића (1571/74) и Ахмед-паше Ђуприлића (око 1667). Први београдски хан помиње се половином XVII века, док Евлија Челебија пише да у Београду 1660. године постоји 21 хан (Јени-хан, Безистан-хан, Арасте-хан, Шехитлук-хан и др.).¹⁶

„На Калемегдану се налазио Даутов, турски, и Топал-Насков, хришћански. У главној чаршији се налазио Поливакин хан, цинцарски, мало даље од њега Крстићев хан, српски. На месту „Старог здања“ (улица Краља Петра, део између улица Грачаничке и Чубрине, преко пута ОШ „Краљ Петар Први“ – прим. У. Ж.) био је Цинцар-хан, а у данашњој Васиној улици, у близини Велике пијаце, Турски хан. Према Сави, код Мале пијаце, били су Ковачев и Параносов хан. На Зереку су се налазили хан Нуредин спахије и Давичов хан“.¹⁷

Каравансараји су нестали већ крајем XVII века, након разарања Београда 1688. године, и у изворима се више не помињу, док су ханови постојали све време турског господарења Београдом. Што се тиче механа, постојало их је мноштво у Београду и у почетку су се разликовале од кафана у томе што се у њима точио алкохол, док се у кафанама точила само кафа. Сама реч потиче од персијске речи меј – вино, пиће. Превасходно су се у њима гостили хришћани.

Реч кафана је сложеница (*qahve hane*) која највероватније потиче из персијског језика и спаја речи кахва – кафа и хане – кућа, тј. кућа у којој се точи кафа. Тако да је кафана пре свега оријентални изум.¹⁸ Историја кафана је нерскидиво везана за историју пијења кафе, па знамо да је почетком XVI века кафа већ била у употреби у Меки, Каиру и Јемени, а Османско царство је освојила половином XVI века: „Османски хроничари наводе да је права помама за кафом у Истанбулу започела педесетих година XVI века упоредо са отварањем прве кахвехане“.¹⁹ Кафане су са Турцима дошле и у Европу, свакако преко Балкана, па извори помињу

13 Скромне радње налик на народне кухиње, служиле за исхрану путника у насељеним местима (Ibid., 5).

14 Угоститељски објекат у коме се точи пиће (Ibid.).

15 Угоститељски објекат у коме се точи кафа (Ibid.).

16 Ibid., 6-7.

17 Васа Чубриловић, *Историја Београда*, Том 2 (Београд: Просвета, 1974), 379.

18 Милена Станојевић, „Институција кафана у Србији и развој модерног друштва: функције кафана,“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 869.

19 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 264.

кафану у Београду, на Дорћолу, већ 1522. године, а у Сарајеву 1591/92.²⁰ Затим су се јавиле кафане/кафетерије и у Венецији 1640, Марсеју 1644, Оксфорду 1650, Бечу 1651, Лондону 1652. године и Паризу током '60-их година XVII века.²¹

Као што смо рекли, XIX век је донео штошта модерно у Београд, па и нагли развој угоститељства, посебно са већим осамостаљивањем Србије од Турске и постепеним интензивирањем спољних односа. Током XIX века, а нарочито у његовој другој половини, велики број посетилаца долази у Београд – како трговаца, тако и важних странаца и Срба „из прека“. У најранија времена кафане су биле резервисане само за Турке; касније су се јавиле и механе и кафане у којима су седели хришћани, али мешања није било. Често је долазило до сукоба, када су Турци изазивали и вређали Србе, док су ови својим послом пролазили поред кафана у којима су Турци седели, пили кафу и пушили дуван.²²

Године 1740. путописац Кепер пише о кафанама у Београду истичући да постоје оне које посећују муслимани и оне чији су гости хришћани, да би се задржао на кратком опису кафане „Црни орао“ на Дорћолу: „Била је на спрату и до ње се стизало дрвеним степеницама. Пространа али и ниска да човек у њој није могао усправно да стоји. Уз зидове су били постављени миндерлуци прекривени ћилимима“.²³ Након повратка Турака у Београд 1739. године, већина власника кафана постају јаничари, који су, такође, сада и чести гости кафана, у којима се и даље точи алкохол. Аустријски пуковник Женеј је 1777. године приметио да се у кафанама и крчмама највише окупљају јаничари, лађари и рибари, што потврђује и опис београдског скелеџије Хусеина 1783. године да се велики број кафана налази у Воденој вароши покрај Саве,²⁴ тј. где је пристаниште и први контакт са Београдом било кога ко долази са аустријске стране Саве. Како се број Турака у граду смањивао, а растао број хришћана, тако су и кафане преваходно постале места у којима седе Срби и други хришћани, а разлика између хана, механе и кафане се постепено смањивала, док је, на крају, у скоро свакој кафани могло да се једе, пије кафа и алкохол, а у некима и ноћи.

До средине XIX века већ је постојао Механџијско-фурунџијски еснаф (основан 1821. године), а како то обично бива, када неки посао, процес или институција достигне довољну величину и важност, држава осети потребу да законски уреди међусобне односе. Тако је, најпре, 1847.

20 Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 996.

21 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 265.

22 Коста Н. Христић, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: ЗД+, 2008), 145.

23 Видоје Голубовић, *Механе и кафане старог Београда* (Београд: Службени лист, 2007), 343.

24 Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 1000.

године донета Уредба о еснафима, према којој држање кафана и механа више није потпадало под есанфске прописе, па је основано Механцијско-кафецијско друштво, које је 1850. године имало 207 чланова.²⁵ Године 1861. држава доноси Уредбу о меанама, која је допуњена 1864. Уредба даје дефиницију механа: „Сва јавна места, у којима се крчми пиће, или даје рана с пићем, или се поред ране и пића даје путницима и другим посетитељима и обитавалиште за време његовог пребивања у том месту, спадају у ред меана“, док су кафане по Додатаку уредбе из 1864. године одвојене од механа и такође детаљније дефинисане: „Кафане су зграде, где се јавно крчми кафа и свако пиће и јело даје“ и „Кафане могу постојати само у варошима и паланкама, на другим местима не“.²⁶ Тиме се потврђују речи Вука Караџића „да је крчми, у време турске власти, било само по већим варошима или по ненасељеним планинским беспућима“,²⁷ као и чињеница да се значајно смањила разлика између, по правилу, муслиманских кафана и хришћанских механа, која говори о опадању турског елемента у граду.

Не би требало заборавити да је Београд у првој половини XIX века био мала, ратовима опустошена варош која је 1838. године имала близу 13.000 становника, а са предграђима чак 143 механе.²⁸ Да бисмо заиста могли схватити, оптерећени сликом двомилионског Београда XXI века, како је он изгледао пре скоро 200 година, употребимо неколико описа савременика, који су посетили Београд и онда га вешто или мање вешто описали. Пруски официр Ото Дубислав фон Пирх долази у Београд 1829. године и овако га описује:

„Главни део, права варош, лежи нешто ниже од горњег града. Једна дугачка главна улица и неколико попречних – то је све. У тој вароши не треба себи замишљати низ кућа, из којих се после састављају улице. То је само низ ниских, дрвених дућана са крововима, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали, низак спрат. У том делу насеља, где се трговало по цео дан, српски, грчки, турски трговци седе у таквим дућанима један до другог“.²⁹

Јасно је да овде фон Пирх говори о делу града који се налази десно од данашње улице Кнез Михаилове, са посебним акцентом на Велику

25 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 169.

26 Ibid., 170-171.

27 Владимир Јовановић, „Алкохол – задовољство, навика или порок,“ у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, ур. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 571 (Београд: Clío, 2006).

28 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 169.

29 Ђорђе С. Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд,“ у: *Београд у делима европских путописаца*, 24 (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003).

пијацу (Студентски трг) и главну улицу, тзв. трговачку чаршију, о којој Нушић пише: „Под трговачком чаршијом сматрала се данашња улица Краља Петра, која полази од Саборне цркве, па иде Зереком (део од Узун-Миркове до Душанове – прим. У. Ж.) до Дорћола [...] У то доба, делила се она на три дела: Главна чаршија, Зерек и Дорћол“.³⁰ Ђорђе С. Костић нам даље преноси фон Пирхове утиске:

„Али, у оваквом Београду постоји и један мањи део, који се доста разликује од описане вароши, а то је један мали простор на југозападном крају главне улице у горњој вароши. Ту је намерник могао да види књажеву кућу, хришћанску цркву (Саборна црква – прим. У. Ж.), а преко пута цркве неколико прилично озиданих кућа, међу њима је и српска кафана (у то време Ећим-Томина кафана, а данас кафана „?“; изграђена око 1823. – прим. У. Ж.)“.³¹

Кад је реч о београдским кафанама, Пирх каже: „Правих гостионица у Београду нема, њих замењују каване. [...] Са тумачом и пандуром прошао сам неколико кавана у горњој вароши, али је нечистоћа у њима била ужасна“.³² Сретен Л. Поповић, један од првих школованих људи у Србији, овако описује једну раковичку механу 1834. године:

„Механа је само један велики простор од брвна, где на средини гори вагра. Неколико повећих, око ватре поваљених каменова представља огњиште, а над овим висе из оцака вериге, које наши мајстори Цигани праве, а на веригама котао са кључалом водом, а у црепуљи пепелом затрпана проја. У оцаку висе сува пастрма, а по зидовима окачене од читавог брава сланине“.³³

Свакако не би требало заборавити ни Феликса Каница, који у другој половини XIX века, када Београд већ има преко 20.000 становника и 300 угоститељских објеката,³⁴ овако описује Београд:

„Када се кроз једну од три запуштене варошке капије ступи на Дорћол, где се сав јавни живот одвија на улицама, док су у споредним улицицама и сокацима владали јавашлук и пустош, намерник ће видети дуге земљане зидове без прозора, крчме са неограђеним терасама, чопоре гладних паса“.³⁵

У даљем тексту размотрићемо детаљније улогу кафана у београдском друштвеном миљеу. Анализираћемо важне функције које је кафана

30 Нушић, *Из полупрошлости*, 64.

31 Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, 24.

32 Ото Дубислав Пирх, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: 3Д+, 2008), 48-49.

33 Сретен Л. Поповић, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: 3Д+, 2008), 64.

34 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 170.

35 Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, 28.

имала (а можда још увек има међу Београђанима), делећи их на неколико сфера: политичку, економску, културну и социјеталну.

Политичка функција кафане

Вероватно се највише зна о важности кафане у политичкој сфери, где је њена улога можда и најбитнија, па је тако и била доста истраживана и изучавана. Као што смо рекли, модерност, либерални политички принципи, посебно све јаче разликовање јавне и приватне сфере живота, кафану управо и чини друштвено-политичком институцијом *par excellence*:

„Она је била прва институција релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резоновања, касније и политичког организовања. Била је то прва институционализација слободне мисли; ту су се формулисали први објективни захтеви нарастајућег модерног друштва“.³⁶

Фотић, говорећи о утицају кафе и кафана на друштвени живот у Османском царству каже:

„Кафа и кафана су у Османско царство стигли истовремено [...] Напитак се свакако припремао и у приватном простору, али већина извора истиче, непосредно или посредно, да уживање у испијању кафе свој прави смисао добија тек када се то чини у друштву, што ће рећи у кафани“.³⁷

Савремени извори нам говоре да су власти брзо схватиле „бунтовничке“ потенцијале те друштвености уз испијање кафе у кафанама, па се први забележени памфлет против испијања кафе „Спев против употребе кафе, вина, опијума и дувана“ београдског мудериса Мунира Белградија, преписивао већ 1617. године,³⁸ док Порта прве кафане затвара у немирним временима почетком XVII века.³⁹ Сличне судбине су доживеле и кафане и кафетерије по Европи, али, као и у Османском царству, оне су ипак преживеле, а најчешће и надживеле режим који је тежио да их укине или ограничи.

У Европи XVII и XVIII века кафане су одиграле значајну политичку улогу, посебно у Француској и Енглеској. Трајан Стојановић, један од најпознатијих балканолога српског порекла и студент Фернана Бродела, каже:

³⁶ Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 265.

³⁷ Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 270.

³⁸ *Ibid.*, 265.

³⁹ Сретен Вујовић, „Феномен кафане и модернизација – Фрагменти о европском, балканском кафанском животу,“ *Теме - Часопис за друштвене науке* 3 (2010), 873.

„Треба само прочитати Семјуела Пипса и Џозефа Адисона, па помислити на свакодневну узвзелост у кафани „*Francois*“ у Марсеју 1789, на говорнике и политичко сплеткарење по париским кафанама таквим као што су „*Foy*“ или кафана „*Caveau*“ у исто време“.⁴⁰

Док у Енглеској кафане представљају место рођења цивилног друштва и грађанске политичке опозиције:

„Употреба кафане као јавног простора за отворено и слободно критиковање државе, у Енглеској још током друге половине XVII века, наводи се као једна од главних тековина раздобља рађања западног грађанског друштва“.⁴¹

Дубравка Стојановић тврди да су кафане своју кључну улогу у београдском друштву доказивале преко своје улоге у политичком животу.⁴² Тако сазнајемо да се један од кључних догађаја у српској историји, Светоандрејска скупштина (када је смењена династија Карађорђевић, са кнезом Александром на кнежевском трону, а на чело српске државе поново стао Милош Обреновић), одиграо у „Великој Пивари“ 1858.⁴³ „Велику пивару“, или како се још звала „Књажева пивара“, саградила је књегиња Љубица 1839. године и налазила се на углу улица Балканске и Адмирала Гепрата. Повремено су се у њој одржавале и позоришне представе, посебно после 1849. године. Зграда је порушена 1939. године.⁴⁴

Једна од најпознатијих београдских кафана, односно хотела, била је „Српска круна“, која се налазила у Узун Мирковој 1, где је данас зграда Југословенске кинотеке. За овај хотел, који је саградио кнез Александар Карађорђевић, највероватније око 1852/54, везује се један веома битан догађај. У њему се у ноћи између 3. и 4. јуна 1862. године одржала конференција представника гарантних сила на којој је склопљено примирје између представника српске владе и турског команданта београдске тврђаве, након бомбардовања вароши од стране Турака у вези са догађајима на Чукур-чесми.⁴⁵ Бранислав Нушић нам даје важне податке о појединим историјским догађајима у београдским кафанама, па тако каже да је у кафани „Сребрне кугле“ био штаб „лицејске барикаде“ код Варош-капије, при нередима након инцидента на Чукур-чесми.⁴⁶

40 Нав. према Вујовић, *Феномен кафане и модернизација*, 875.

41 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 280.

42 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 273.

43 Ibid.

44 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 113-114.

45 Ibid., стр. 81.

46 Нушић, *Из полупрошлости*, 157.

Кафане су служиле и као места окупљања добровољаца у ратовима, комита, затим као болнице и места на којима су се скупљали људи да би протестовали. Нушић нам казује да су се српске комите, четници, који су самостално ратовали са Турцима, окупљали и зимовали у кафани код „Црног коња“, која се налазила на улазу у Задарску улицу.⁴⁷ Затим, хотел „Крагујевац“ (Карађорђева улица испод Савског пристаништа) је био центар окупљања италијанских добровољаца, „гарибалдинаца“, који су се борили у Српско-турском рату 1876-1878.⁴⁸ У патриотском заносу и великој жељи за ослобођењем отаџбине од Турака, у кафани „Златни крст“ (Теразије 4, где се налазио ресторан „Душанов град“) је 1876. године „никао родољубиви поклич, да се помогне голоруким устаницима у Босни и Херцеговини; ту су се збирали новчани прилози за устанике, ту су се уписивали добровољци. Када је Србија загазила у свој први рат, одатле су, из „Златног крста“, кретали добровољци на Дрину, Делиград и Јавор“.⁴⁹ Чувени Црнорукци су се састајали у задњем делу кафане „Златна Моруна“ (угао Каменичке и Краљице Наталије) у којем је чест гост био и Гаврило Принцип.⁵⁰

Кафане су биле и прве „централне“ и главна места окупљања политичких удружења, а касније и политичких странака. Као што је то и данас обичај, Срби су и пре 100 и 150 година политику схватили озбиљно и врло емотивно, тако да нису били ретки случајеви политички мотивисаних сукоба, који су се најчешће разрешавали песницама, каменицама, или оружјем. Политичке поделе су представљале дубоке друштвене поделе, до те мере да се политички противник није сматрао противником, већ непријатељем кога би требало потпуно сломити, а пожељано и уништити. Имајући то у виду, не би требало да нас чуди једна прича из политичког живота Београда коју нам преноси Дивна Ђурић Замоло:

„На самом почетку збора (Напредне странке 14. маја 1889. године у „Великој пивари“ – прим. У. Ж.) окупљени противници су почели да гађају чланове Напредњачке странке камењем. Ови су изашли на улицу, где је настала туча. Туча се наставила и по другим деловима града, а главно „разбојиште“ било је на Теразијама, испред хотела „Касина“, стецишта „напредњака“. Руља је јурећи напредњаке демолирала кафану „Касину“, па су разбијена била чак и улазна врата хотела“.⁵¹

47 Ibid., 156.

48 Ibid., 164.

49 Ibid., 174-175.

50 Голубовић, *Механе и кафане старог београда*, 205.

51 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 40.

Свака странка је имала своју кафану, у коју представници других странака нису били добродошли. Речи Нушића најбоље описују ову улогу кафане:

„Наишао је затим партијски живот који је још више везао људе за кафане, и то до тога степена да су кафане већ биле и политички обележене. Било је кафана либералних, напредњачких и радикалних и никад, или врло ретко би приврженик једне партије залазио у кафану друге партије. Партије су у тим кафанама имале и своје клубове, па често и канцеларије; ту су се држале конференције, ту зборови, ту су се збирали и дан и ноћ приврженици те расправљали своју партијску политику. А за време општинских или скупштинских избора, те кафане су постајале штабови, одакле су излетали кортежи, где су се збирали гласачи пре гласања ради инструкција, а после гласања ради очекивања извештаја о резултату. Често, приликом избора, те су кафане служиле и као амбуланте, где се доносио покоји свесни гласач разбијене главе да му се исперу ране и да се поткрепи.“⁵²

Тако је хотел „Касина“ (и данас се налази на Теразијама, саграђен 1857. године) био познато окупљалиште напредњака, а касније и самосталаца, а у њему је 1918. године заседала Народна скупштина.⁵³ Касније су се напредњаци окупљали у једном од најфинијих угоститељских објеката у Београду, хотелу „Гранд“ (угао Кнез Михаилове и Чика Љубине, саграђен 1900. године). Радикали су своје место имали прво у хотелу „Булевар“ (зграда у улици Браће Југовића између Македонске и Деспота Стефана, саграђен између 1867. и 1875. године), као и у хотелу Москва (саграђен 1906), а између два светска рата у хотелу „Париз“ (налазио се одмах поред „Касине“ на Теразијама, срушен 1948. године), док су либерали свој центар имали у чувеној кафани код „Златног крста“. Хотел „Булевар“ је био значајан и по томе што су из њега (поред још четири кафане) у ноћи између 10/11. јуна (28/29. маја) 1903. године кренули завереници да убију краља Александра Обреновића и краљицу Драгу, а поред тога у „Булевару“ је непосредно потом одржан оснивачки конгрес Социјалдемократске партије (овај догађај и данас обележава табла на тој згради). У хотелу „Славија“ (данас „Славија лукс“) одржан је у априлу 1919. године оснивачки конгрес Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), касније преименоване у Комунистичка партија Југославије.⁵⁴

52 Нушић, *Из полупрошлости*, 131.

53 Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*, 224.

54 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 70.

Економска функција кафане

Друга веома важна друштвена сфера у којој је кафана имала значајну улогу јесте економска сфера. Кафане су биле прва места склапања пословних договора и трговачких уговора. Није за чуђење што су кафане првобитно отворане на местима где се пословало, односно трговало, као што је то био случај са Трговачком чаршијом, Великом пијацом, или што су се кафане градиле на местима старих ханова, који су такође имали економску улогу. Имајући у виду социјалне, економске и друге потребе друштва, посебно једног сиромашног, какво је било у Србији и Београду у XIX веку, улога кафана је вишеструко привредно оријентисана.

Дубравка Стојановић каже да су кафане биле начин да се најлакше заради, јер је као привредна активност омогућавала најбржи обрт, у којој је успех био загарантован. Тако знамо да је, захваљујући веома ниском нивоу ефикасности производње и прединдустријским начинима производње, кафана представљала најбољу и готово сигурну зараду, а самим тим и институцију првобитне акумулације капитала.

„Изгледа да је то био посао са најмање ризика, јер су кафане увек биле препуне, док се суботом, недељом и о већим празницима кафане не празне нити се спава. [...] Кафеција не може да пострада, а може да створи капитал. [...] радило [се] о поузданом начину акумулације капитала, јер од кафеције постају рентијери“.⁵⁵

Она истиче да чак и „ако неко пропадне као трговац или занатлија, он скупи то мало новца што му је остало, уложи у кафану, обрне тај новац и онда се, ако успе, поново врати да буде трговац“.⁵⁶

Читајући изворе и литературу, откривамо да се у кафанама и механама продавала роба на мало, „Механције су [...] у својим механама и кафанама, тумачећи широко одобрење власти да могу продавати оно 'што год меани потребује', продавали и бакалску робу, со и друге ситнице, па чак и мануфактурну робу и прерађевине“.⁵⁷ Бранислав Нушић нам сведочи о значајној привредној активности у кафанама и око њих:

„Сав остали живот, ван породичнога, кретао се кроз чаршију и кроз кафане. Још у доба првих дана живота наше престонице, док су још и Турци становали у вароши, ситнији су се послови свршавали на ћепенку⁵⁸. [...] Ту су се збирали трговци, ту занатлије, ту чиновници – ту су се вршиле куповине и продаје, ту утврђивале погодбе, ту закључивали и отплаћивали зајмови, ту мењао новац,

55 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 268-269.

56 Дубравка Стојановић (интервју), *Пешичаник*, 02.05.2008. <http://www.pescanik.net/content/view/492/1309/>.

57 Чубриловић, *Историја Београда*, 358.

58 Капак испред дућана који служи уместо тезге.

ту куповала и продавала имања, ту се ортачило и разортачавало, ту закључивали бракови, кумства, пријатељства; ту се водила политика, ту писала писма, тужбе, жалбе и молбе властима, ту су се сретали људи и упознавали се. Уз сваки такав чин, било трговачки или лични, закључивала се каква погодба или се склопило какво пријатељство, следовао би облигатни „алвалук“;⁵⁹ који је обичај још више везао тај свет за кафану“.⁶⁰

Кафане које су најстарије су се и највише истицале у свој привредној делатности, бар у првој половини XIX века, као што су: „Зисина“ кафана (на Савамали, саграђена пре 1826. године), кафана Паје Кантарџије и Ећим-Томина кафана (међу најстаријим кафанама, налазиле се у близини Саборне цркве).⁶¹

Прва банка, прве мењачнице, прва продуктна берза, прва берза рада, прва осигуравајућа друштва, приватне лекарске ординације, фотографске радње, отворене су у угоститељским објектима, превасходно хотелима и кафанама. Прва српска банка, која је банкротирала 1875. године, налазила се у једном од најстаријих и најпознатијих београдских хотела „Старо здање“,⁶² прва продукатна берза оформљена је 1895. године у хотелу „Босна“ (угао Карађорђевог и Травничке улице),⁶³ док је скоро сваки еснаф имао „своју“ кафану, које су служиле као берзе рада.

„Кафане су у своје време биле и радничке берзе. Свака је кафана била средиште једног еснафа или једне струке радника. У рану зору кад пођеш, наћи ћеш незапослене зидаре у тој и тој кафани, тесаче тамо, молере овамо; стаклоресце, столаре, коваче и све остале, сваког у својој кафани. И ту си ти као послодавац залазио, погађао, одабирао и водио раднике на посао“.⁶⁴

Једна од таквих кафана била је и „Еснафска кафана“, која се највероватније налазила на углу Македонске и Дечанске улице, а срушена је недуго после завршетка Првог светског рата.⁶⁵ Кафана „Таково“ (угао Таковске и Војводе Добрњца) је, судећи по Нушићу, била глумачка берза, док је кафана „Чокот“ (на почетку Карађорђевог улице) била нека врста винске берзе. Врло интересантну „привредну“ активност нам предочава Бранислав Нушић и за кафану „Уједињење“ (данас се ту налази Етнографски музеј):

59 Бакшиш, чашћавање.

60 Нушић, *Из полупрошлости*, 129-130.

61 Чубриловић, *Историја Београда*, 358.

62 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 108; 180.

63 Ibid., стр. 14-15.

64 Нушић, *Из полупрошлости*, 133.

65 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 123-124.

„Сама та околност што се налазила преко пута општине (некада хотел „Српска круна“ – прим. У. Ж.) опредељивала је и карактер кафане. То је било збориште свих оних који имају посла у општини; ту си у своје време могао наћи оне мале адвокате – буцаклије, обично отпуштене чиновнике, који су ту сачекивали молиоце, те им за динар или два писали молбе за општину. Ту си увек могао наћи и оне беспосличаре којима је професија сведочење“.⁶⁶

Управо овај економски аспект и улога кафана и хотела у Београду много нам говори о економској, али и друштвеној историји Србије. Изучавањем ове сфере београдских кафана много тога сазнајемо о привреди, трговини и уопште о пословању, али и пословним навикама и развоју српске привреде.

Културна функција кафане

Трећу важну сферу друштвеног живота, чију историју недвосмислено откривају истраживања о београдским кафанама, чини културна сфера, односно културни живот грађана Београда. Дивна Ђурић Замоло чак сматра да су угоститељски објекти у Београду своју најзначајнију улогу одиграли управо у овој сфери.⁶⁷

Ибрахим Печеви, турски хроничар с почетка XVII века, пише да се у кафанама окупљају „људи склони уживањима и доколичари“, али одмах додаје – „нарочито они од књиге и пера“.⁶⁸ Фотић наводи да је кафана, као место где се на миру испијала кафа, била идеалан простор за окупљање културне елите, али да на Балкану, међу хришћанима, о таквој употреби кафане нема вести све до XIX века.⁶⁹ Зато ми добијамо информације да су тек Војислав Илић (1862-1894), Ђура Јакшић (1832-1878), Стеван Сремац (1855-1906) и Бранислав Нушић (1864-1938) писали, или добијали инспирацију за своја дела по београдским кафанама.

Прве позоришне представе, први концерти класичне музике, први балови и свечани приједи, прве биоскопске пројекције, прве културне изложбе и књижевне вечери су се одигравале у београдским хотелима и кафанама. Позоришне представе, балови, концерти, захтевали су већи и специфичнији простор у односу на друге друштвене активности. Тако су само пространи угоститељски објекти, који располажу великим салама, могли послужити овој сврси.

Прву информацију о одржавању позоришних представа добијамо за годину 1841. и то у Ђумуркани (Царинарници), која се налазила одмах

⁶⁶ Нушић, *Из полупрошлости*, 150.

⁶⁷ Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 180.

⁶⁸ Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 277.

⁶⁹ *Ibid.*, 277-278.

до некадашњег хотела „Крагујевац“, у данашњој Карађорђевој улици, код Савског пристаништа. Прва представа одиграна је 4/16. децембра 1841. године, и то је била „Смрт Стефана Дечанског“ од Јована Стерије Поповића.⁷⁰ Са отварањем првог хотела „Старо здање“ (првобитно „Код Јелена“) 1843. године, представе се премештају у његову велику салу. Након што је он изгорео 1849. године, позоришна трупа се премешта у „Велику пивару“, где остаје све до 1867., када се на кратко премешта у хотел „Српска круна“, да би се исте године преселила у кафану „Енглеска краљица“ (касније „Златни грозд“, на углу Поп-Лукине и Маршала Бирјугова). Коначно, 1869. године, „елитно“ позориште добија своју посебну зграду, зграду Народног позоришта, на месту некадашње Стамбол-капије, на Позоришном тргу (Трг Републике).⁷¹ На том месту ничу и кафане које су одиграле кључну улогу у културном животу града, као места на којима су се окупљали глумци, у којима су писане драме и комади, у којима се разговарало и планирало „културно уздизање“ нације, а то су: „Дарданели“, подигнути око 1855. године на месту где се данас налази (али већ увелико не функционише) Народни музеј; „Позоришна кафана“, која се налазила у Васиной улици, преко пута Народног Музеја, изграђена је крајем XIX века, а постала је стециште глумаца и уметника након рушења „Дарданела“ 1901. године; „Коларац“ (угао Македонске и Коларчеве), као средиште „алтернативног“ позоришта. Позоришни трг са Народним позориштем и овим кафанама представљао је жижу друштвеног и културног живота Београђана све до краја XIX века, па чак и до почетка Првог светског рата. Нушић нам наводи само неке од гостију који су навраћали у „Дарданеле“, поред њега самог: Ђура Јакшић, Милован Глишић, Стеван Сремац, Војислав Илић, Радоје Домановић, као и „сви остали бојери“.⁷²

Међутим, како нам преноси Дубравка Стојановић, кафане нису изгубиле свој значај у културном животу престонице, када су у питању позоришне представе, након изградње Народног позоришта. Штавише, она тврди да је Народно позориште имало проблем да привуче гледаоце све до Првог светског рата, а да су грађани Београда много више волели „алтернативну сцену“ оличену у водвиљима, орфеуму и лаким комадима са певањем:

„Анализа писања дневне штампе [...] показује да су та из вечери у вече била препуна, док је Народно позориште, током читавог периода од оснивања до Првог светског рата, имало проблема да привуче публику. [...] оно [је] чак у петој години рада, 1873. године, било затворено због недостатка публике“.⁷³

70 Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 111.

71 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 177.

72 Нушић, *Из полупрошлости*, 233.

73 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 197.

Како је та „елитна“ позоришна сцена имала јасну културну улогу у грађењу националног идентитета и националних традиција и снажењу патриотизма, као план и намера интелектуалне елите и естаблишмента, грађани нису обраћали посебну пажњу на такав репертоар (превасходно историјске драме), већ су се окренули „алтернативној сцени“, приватним позориштима, која су играле своје „лаке“ представе по хотелима и кафанама.

Кафана „Коларац“ је била главно седиште „алтернативне“ сцене, свакако откако је „Орфеум“ Бране Цветковића почео да наступа у њему. Цветковић, сценограф у Народном позоришту, отворио је 1899. године у кафани „Булевар“ свој „Орфеум“, прво српско водвиљско хумористичко сатирично позориште, у коме је он био све: главни редитељ, глумац, писац комада и разних тачака, сценограф и учитељ младих глумаца.⁷⁴ Иако је најчешће гостовао у „Коларцу“, представе је изводио и у „Булевару“, „Такову“ и код „Хајдук-Вељка“⁷⁵ (на углу Обилићевог венца и Кнез Михаилове, преко пута „Руског цара“). Поред најчувенијег водвиља, постојали су још неки: у кафани „Таково“ једно време је свој програм изводио „Народни орефеум код Бакића“, прваци Народног позоришта оснивали су своје булеварске сцене, међу којима је најпознатија била она Божицара Гавриловића код „Булевара“, затим „Врачарско позориште Свети Сава код Славије“, „Водвиљ позориште код Такова“, „Гранд Орфеум Булевар“, „Мало позориште“ Бранислава Нушића и други. За разлику од Народног позоришта, које је „по наруџбини“ преферирало историјске драме, „булеварски театар“ је црпео мотиве из политике, савременог живота и мушко-женских односа, са напоменом да ни једни ни други нису хтели/смели да упућују критике власти.⁷⁶

Нушић нам указује да је прва српска опера изведена 8. новембра 1840. године у Крагујевцу.⁷⁷ Ипак, званично се првом српском опером сматра „На уранку“, из 1903. године, коју је Станислав Бинички компоновао на специјално написани либрето Бранислава Нушића, и која је изведена исте године у Народном позоришту. У сали хотела „Булевар“, 1908. године, чувени оперски певач Жарко Савић отворио је и прву оперу у Београду. Хотел је тада преименован у „Опера“, али она престаје са радом већ 1911.

Прва биоскопска представа такође је приказана у једној кафани. Било је то 25. маја / 6. јуна 1896. године, у кафани код „Златног крста“, само шест месеци након прве светске биоскопске пројекције у Паризу. Убрзо након тога „Мале новине“ су писале:

⁷⁴ Јовановић, *Из старог Београда*, 190.

⁷⁵ Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 218.

⁷⁶ *Ibid.*, 219-221.

⁷⁷ Нушић, *Из полупрошлости*, 227.

„Има већ неколико дана како се код „Златног крста“ приказује дејство продукције тако званог кинематографа – апарата, који је за кретање исто што и фонограф за тонове. Видећете слике, не, видите живот, кретање, тако да се дивите што још не чујете шуштање ветра, хуку морских таласа, зврктање кола, писак локомотиве и тутњву воза, говор, плач и смејање. Заиста ко ово „чудо од науке“ видео није, не треба да пропусти ову згодну прилику“.⁷⁸

Каснијих година биоскопске пројекције давале су и у „Булевару“, „Такову“, „Коларцу“, „Славији“, „Паризу“ (први имао сталну биоскопску салу 1907. године, а у њему је 1911. снимљен први српски филм „Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа“⁷⁹), „Позоришној кафани“ и у „Хајдук-Вељку“, где је 1906. године отворен први наменски биоскоп.⁸⁰

Кафане и хотели су били и места у којима су се одржавали концерти и свечаности – балови поводом разних догађаја или прилика. Дубравка Стојановић наводи да је музички живот у Београду званично почео са оснивањем Београдског певачког друштва 1853. године.⁸¹ Међутим, Дивна Ђукић Замоло истиче да је већ 1844. године у „Старом задању“ одржан један концерт, а касније су се редовно одржавали на овом месту.⁸² Бранислав Нушић наводи да је први концерт одржан 4. јануара 1842. године, и то концерт који је „приредила [војна] „банда“ као једина музикална установа тадашња“.⁸³ Иако он не прецизира тачно где – „у театру“ – може се претпоставити да је то највероватније било у Бумуркани. Концерти су се од средине XIX века па на даље одржавали у свим познатијим београдским кафанама: „Вајфертова пивара“, „Коларчева пивница“, „Руски цар“, „Мала пивара“ (данас „Велика Скадарлија“), „Славија“, „Булевар“, „Хајдук вељко“, „Српска круна“, „Касина“, „Грађанска касина“ (једна од најчувенијих и најбољих кафана Београда, налазила се на углу Краља Петра и Кнез Михаилове) и др. На истим овим местима организовани су и велики балови и прославе. Иако аутори нису сагласни око тога када и где је одржан први београдски бал (Д. Стојановић – 1827.,⁸⁴ Б. Нушић – 1838.,⁸⁵ Д. Ђ. Замоло – 1844.⁸⁶), неспорно је да су балови били друштвени догађаји прве класе, места где се „елита“ проводила и „друштовала“.

78 Јовановић, *Из старог Београда*, 117.

79 Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*, 274.

80 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 145.

81 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 288-289.

82 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 177.

83 Нушић, *Из Полупрошлости*, 223.

84 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 271.

85 Нушић, *Из полупрошлости*, 290.

86 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 178.

Социјетална функција кафане

Четврта важна друштвена сфера, а по мишљењу Милене Станојевић и најважнија, она у којој је кафана доказала своју „институционалност“, јесте социјетална. Овде се превасходно мисли на развој грађанског друштва, као резултата демократизације и модернизације Србије. Грађанско друштво као изданак модерности, урбанизације, индустријализације, описмењавања, образовања, уласка нових политичких идеја, попут демократизације, конституционализације, слободе, људских права, колективних права, представља једно од основних мерила модернизације једног друштва и његовог политичког, али и свеколиког еволуирања. Основни изданци развоја грађанског друштва и његовог институционализовања јесу политичке странке, али и медији, удружења, организације и покрети. Међутим, проучавање цивилног друштва у XIX веку „не може се ограничити само на странке, медије, клубове и удружења, већ у ту анализу морају ући и кружоци, кафеи и кафане као прворазредне институције у којима се формулисала политичка, социјална и културна енергија нарастајућег грађанског друштва“.⁸⁷

Кључну улогу у формирању и развоју грађанског друштва у Београду имала је „Грађанска касина“, основана 1869. године, о чему Нушић пише:

„Грађанска касина‘ као установа имала је свој нарочити и велики значај за живот наше престонице и за развитак и напредак нашег друштва [...] У ‘Грађанској касини’ одржавали су се најотменији концерти, беседе и забаве и Грађанска касина је дуги низ година замењивала данашњи Народни универзитет, јер су у њој одржавана редовна предавања из свих области науке и живота“.⁸⁸

У њој је 1876. године одржан први збор за оснивање друштва „Црвени крст“ у Србији, затим је 1880. одржан први састанак новинара за оснивање Српског новинарског удружења, а ова установа имала је и своју обимну библиотеку.⁸⁹

Током целе друге половине XIX века оснивана су различита удружења: Адвокатско удружење 1871, Српско лекарско друштво 1874, Српски индустријалац 1885, Апотекарско друштво 1887, Учитељско удружење 1889. године и друга. Број тих удружења се од последње деценије XIX века до Првог светског рата повећао са 40 на готово 100.⁹⁰ Такође, већину балова, забава и прослава о којима смо говорили управо су ова удружења и одржавала и тиме доприносила културној, али и

87 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 239.

88 Нушић, *Из полупрошлости*, 193-194.

89 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 116.

90 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 255.

политичкој и друштвеној еманципацији српског друштва. Ова удружења су нераскидиво повезана са кафанама, јер је кафана била „прва кућа“ и „дом“ већине њих. Она су у кафанама оснивана, тамо су држали своје састанке, имали у њима канцеларије, организовали у њима скупове, балове и прославе. И не само то, него су и многи листови покренути у кафанама, а оне су свакако биле важно место за новинаре, где су прикупљали информације и писали своје чланке.

Кафанае су одиграле веома важну улогу и у образовању. Тако сазнајемо да су се први часови музике и плеса одржавали по кафанама, да су се и неке школе тамо налазиле и одржавале своју наставу. Фотић наводи речи једног од чланова енглеског Краљевског друштва: „Један од њих је крајем XVII века написао да су кафанае „унапредиле корисно знање колико и универзитети“. Било је оних који су их због тога називали *the penny universities* (универзитети за један пени):⁹¹ Нушић нам сведочи да је на спрату кафанае „Рајић“ (поред хотела „Македонија“ на Студентском тргу) била смештена певачка школа друштва „Корнелије Станковић“.⁹² У кафани код „Црногорца“ (на том месту је данашњи хотел „Палас“) отворена је 1903. године радничка школа, прва синдикална школа у Србији.⁹³ О улози кафана у модернизацији Србије смо прилично говорили. Поред свега наведеног, прва телефонска линија („Три листа дувана“), прва међуградска телефонска линија („Коларац“), прва сијалица („Хамбург“) и први фонограф су такође први пут виђени у кафанама и то најчешће само неколико месеци након светских „премијера“.

Закључак

Потпуно је јасно да је кафана имала огроман утицај на развој српског друштва, посебно у Београду, као гравитационом центру за унутрашње прилике, а најподложнијем утицајима споља. Друштвени живот Србије и Београда без кафана би био незамислив. Кафана као грађанска, урбана институција је „родила“ политичко друштво, грађанско друштво, културно, па чак и научно друштво Србије.

Јаки утицаји Истока, који су долазили из унутрашњости великим покретима становништва на релацији село – град, као и јаки утицаји Запада, који су долазили са ослобађањем од Турака и појачаном спољно-политичком активношћу Србије, укључујући у то слање и повратак српских студената са школовања у иностранству, подарили су специфичан друштвено-културни амалгам српском друштву. Најбољи „преносилац“ те специфичне културе, али и најбољи његов „детектор“

91 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана,“ 278.

92 Нушић, *Из полупрошлости*, 148.

93 Чубриловћ, *Историја Београда*, 490.

јесу управо кафане. Оне, као источњачки изум, у којима се пила кафа и пушио дуван, а потом се, као на западу, пио алкохол и служила храна, постају центри српске модернизације и креирања идентитета. Он ће, као и те кафане, увек остати подељен на Исток и Запад, и увек имати корист од те разлике, али и штету од тог конфликта. Кафана је, иако понекад место порока и хедонизма, била и место културе, друштвености, традиционализма, друштвено-политичког ангажмана. Овај аспект кафане се данас, на жалост, поприлично изгубио. Не само да је изгубљена та функција кафане, већ се понекад чини и да сама институција кафане полако отаљава своје последње дане.

„Нови век, одиста нови век! Боље име није могла понети ова кафана у предграђу, па да обележи период прелома који наше доба преживљује. [...] Брисали су се трагови један по један; рушила се једна по једна кафана у којој смо младост провели, а често можда и младост сахранили и, ми смо побожно скидали капу и шаптали резигнирано за покојником којег су крај нас пронели: ‘Бог да јој душу прости!’“⁹⁴

Иако речи Бранислава Нушића звуче злокобно и познато, а у њима се скоро свако старији од тридесет година може препознати, ипак кафана није потпуно пропала, друштво није потпуно мекдоналдизовано, обезличено. Мада је пут модернизације „незаустављив“, мада је глобализација „неповратан“ процес, мада се старе традиције замењују новим, ипак у овим речима може се наћи трачак наде. Оне су писане пре скоро сто година, али кафана још није потпуно мртва. Понекад се чини да има и нови живот, који ће је очувати као једну од основних друштвених институција, са својим посебним и незаменљивим функцијама, која ће повезати старо и ново, која ће од „оба света“ извући најбоље, за оне који и даље у њу верују.

⁹⁴ Нушић, *Из полупрошлости*, 125.

Литература:

- Вујовић, Сретен. „Феномен кафане и модернизација – Фрагменти о европском, балканском кафанском животу.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 867-891.
- Голубовић, Видоје. *Механе и кафане старог Београда*. Београд: Службени лист, 2007.
- Голубовић, Видоје. „О настанку и називима механа и кафана старог Београда.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 991-1010.
- Ђукић Замоло, Дивна. *Хотели и кафане у Београду у XIX веку*. Београд: Музеј града Београда, 1988.
- Законик Цара Стефана Душана*, књига III. Београд: САНУ, 1997.
- Јовановић, Владимир. „Алкохол – задовољство, навика или порок.“ у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд: Слио, 2006.
- Јовановић, Живорад П. *Из старог Београда*. Београд: Туристичка штампа, 1964.
- Костић, Ђорђе С. „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд.“ у: *Београд у делима европских путописаца*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003.
- Нушић, Бранислав. *Из полупрошлости*. Београд: Геца Кон, 1935.
- Станојевић, Милена. „Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 821-837.
- Стојановић, Дубравка (интервју) у: *Пешчаник*, 02.05.2008. (<http://www.pescanik.net/content/view/492/1309/>)
- Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт – урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*. Београд: Чигоја штампа, 2009.
- Фотић, Александар, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана.“ у: А. Фотић (прир.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд: Слио, 2005.
- Христић, Коста Н. *Стари Београд – путописи из XIX века*. Нови Сад: ЗД+, 2008.
- Чубриловић, Васа. *Историја Београда*, том 2. Београд: Просвета, 1974.

Summary

Uroš Živković

The Institution of “Kafana” as a Mirror of Social Life in Belgrade: the Role and Function of Belgrade “Kafanas” in Shaping the Modernity in XIX and XX Century Serbia

Keywords: Kafana, social history, Belgrade, Serbia, modernity, social functions, social institution.

Throughout modern history of Serbia and Belgrade “Kafana” has shown to be one of the most important social institution in Serbian society. In “Kafanas” of XIX and XX century Belgrade the first political parties were formed, the first newspapers and the first contours of civil society emerged, the first theatre play and cinema projection were held. The goal of this article is to show that the institution of “Kafana” is a mirror of awakening of the Serbian modernity, that “Kafana” is the true representative of public life of XIX and XX century Belgrade. In the first part will deal with the emergence of coffee and “Kafanas” in the Balkans, as well with the representation of XIX century Belgrade in the eyes of foreign travellers. The second part will address the social functions of “Kafanas” and we will try to explain what political, economic, cultural and societal functions she had. The conclusion is that “Kafana” is not merely a place of vice and hedonism, but foremost a place where modern Serbia was born.

Рад је примљен 26. октобра 2013. и прихваћен за објављивање 2. децембра 2013. године.